

تحلیل تطبیقی عوامل فرهنگی اقوام کرمانج و ترکمن در شکل‌گیری معماری سکونت‌گاه‌های شهرستان بجنورد از استان خراسان شمالی

چکیده

اقوام کرمانج و ترکمن دو قومیت بزرگ در جغرافیای ایران هستند. با توجه به گستره پراکندگی این اقوام در مناطق جغرافیایی دارای فرهنگ و عناصر فرهنگی خاص خود هستند. مسکن این اقوام نیز دارای مختصات و ویژگی‌هایی است. از آنجا که ساختن یک مسکن و کالبد و نظم فضایی آن شدیداً متأثر از محیط و فرهنگی است که به آن تعلق دارد، خوانش و تحلیل ساختار و کالبد معماری منازل بر اساس نیازها و فرهنگ مردمان بومی تشکیل‌دهنده آن جامعه می‌تواند طراحان و برنامه‌ریزان را در رسیدن به الگوی ساختار مسکن در آن مرز و اقلیم یاری رساند این تحقیق از نظر نوع هدف کاربردی نظری و از جهت روش تحقیق، ترکیبی (توصیفی، تحلیلی) می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که در خانه‌های قدیمی اقوام کرمانج، نقش محرمیت و ویژگی‌های جنسیتی در تفکیک‌پذیری فضاها و مرزبندی‌ها نمود بیشتری نسبت به خانه‌های اقوام ترکمن دارد. ویژگی‌هایی همچون محرمیت، نقش‌های جنسیتی، ساختار روابط در خانواده و روابط اجتماعی و شیوه معیشت از جمله ویژگی‌های فرهنگی هستند که در شکل‌گیری کالبد سکونت‌گاه‌ها در اقوام کرمانج و ترکمن نقش بسزایی داشته‌اند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تطبیقی عوامل فرهنگی اقوام کرمانج و ترکمن در شکل‌گیری معماری سکونت‌گاه‌های شهرستان بجنورد از استان خراسان شمالی.
۲. شناخت اولویت در عناصر کالبدی و فضایی در معماری اقوام کرمانج و ترکمن.

سوالات پژوهش:

۱. کدام عوامل فرهنگی در اقوام کرمانج و ترکمن در شکل‌گیری معماری سکونت‌گاه‌های شهرستان بجنورد از استان خراسان شمالی تأثیرگذار می‌باشند؟
۲. کدام عوامل فرهنگی در اقوام کرمانج و ترکمن بیشترین تأثیر را به ترتیب اولویت در عناصر کالبدی و فضایی منازل در این دو قوم و در این خطه دارد؟

واژگان کلیدی: اقوام کرمانج و ترکمن، معماری سکونت‌گاه‌ها، شهرستان بجنورد، خراسان شمالی، فرهنگ و سنت.

مقدمه

بررسی‌ها نشان می‌دهد که مسکن یکی از پیچیده‌ترین بناها در طراحی است. خصوصیات فرهنگی هر عصری را می‌توان در معماری آن شناخت، زیرا وقتی معماری تحت تأثیر شرایط متفاوت یک دوره بوجود آید مثل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و ... به محض به وجود آمدن می‌تواند مستقل و زنده شناخته شود و صفاتی مخصوص را به خود بگیرد. برای بررسی هر نوع معماری، شناخت محیط و عوامل مولد آن اهمیت زیادی دارد. لذا تحقیق در معماری معاصر و یا گذشته، بدون تعمق در معماری مردمی و درک خصوصیات اجتماعی- فرهنگی موجد آن، ناقص است و در این میان، معماری مسکونی^۱ نسبت به دیگر انواع معماری مردمی^۲، ارتباط میان کالبد بنا^۳ و شیوه‌های زندگی و خصوصیات اجتماعی- فرهنگی را با وضوح بیشتری نمودار می‌سازد. از این رو می‌توان ادعان داشت رفتارهای روزانه که مبتنی بر کنش‌های متقابل انسان و محیط بوده، به- همراه هنجارهای اجتماعی- فرهنگی؛^۴ عامل مهم شکل‌پذیری معماری مسکونی است. امروزه کرمانج‌ها، کردها، فارس‌ها، ترک‌ها و ترکمن‌ها بزرگترین قومیت‌ها استان خراسان شمالی محسوب می‌شوند. لیکن مسکن موجود در این منطقه در خور حضور اقوام مختلف و فرهنگ‌های غنی آن نمی‌باشد. لذا با توجه به چنین پیشینه‌ای مقایسه، مطالعه و تحلیل دقیق ویژگی‌های فرهنگی اقوام مختلف و شکل‌گیری سکونت‌گاه‌ها در شهر بجنورد می‌تواند پژوهشگر را در رسیدن به اصول طراحی مسکن مطلوب یاری رساند. با توجه به مطالب ارائه شده، این پژوهش در پی بررسی این موضوع است که به مقایسه تطبیقی عوامل فرهنگی اقوام کرمانج و ترکمن در شکل‌گیری معماری سکونت‌گاه‌های شهرستان بجنورد از استان خراسان شمالی بپردازد.

در خصوص پیشینه پژوهش باید تاکنون اثر مستقلی به رشته تحریر در نیامده است اما مقالاتی به بررسی ارتباط فرهنگ و معماری پرداخته‌اند. مقاله‌ای با عنوان «هویت و معماری بومی ترکمن» تألیف محمدی (۱۳۹۳) به بررسی و واکاوی شکل‌گیری و جانمایی الگوهای مسکونی و شیوه ساخت آن متأثر از فرهنگ بومی ترکمن پرداخته است. با این حال به بررسی تطبیقی نپرداخته است لذا این پژوهش درصدد واکاوی این مسئله است. پژوهش حاضر از نظر نوع هدف کاربردی نظری و از نظر روش میان رشته‌ای یا همان ترکیبی (توصیفی-تحلیلی) است. در این پژوهش پس از مرور مطالعاتی سیستماتیک و زیر بنایی انجام شده بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی برای درک ویژگی‌ها و عوامل فرهنگی اقوام، کالبد و فهم داده‌های کالبدی به استخراج مطالب پرداخته شده است و سپس در بخش مطالعات میدانی از مشاهده، مصاحبه نیمه ساختاریافته و در نهایت برای جمع‌بندی و تحلیل داده‌ها از استدلال

Residential Architecture ^۱

Folk architecture ^۲

Bana's body ^۳

Social-cultural norms ^۴

منطقی استفاده شده است. نتایج حاصل از این تحقیق در طراحی و بهبود فضاهای مسکونی در شهرستان بجنورد از استان خراسان شمالی تأثیرگذار خواهد بود و رضایتمندی بیشتر ساکنین از فضای زندگی را فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

با مرور نظام‌مند اسناد و پیشینه‌های موجود، این‌گونه می‌توان نتیجه گرفت که ویژگی‌های فرهنگی هر قوم شامل رفتارها، عقاید و نگرش‌ها، فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی، روابط و مناسبات فردی و اجتماعی تأثیرات خاصی بر کالبد بناها و واحدهای مسکونی در هر قوم داشته است. بین ویژگی‌های فرهنگی دو قوم کرمانج و ترکمن (نظیر ویژگی‌های جنسیتی، تعاملات اجتماعی، ویژگی‌های معیشتی، حریم و محرمیت) و ساختار کالبدی بناها ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. این ویژگی‌های فرهنگی در هر قوم بر ساخت و چگونگی اجرای بناهای مسکونی طی سال‌ها اسکان این اقوام در این منطقه به صورت سنت در میان آنان باقی مانده است و حتی می‌توان گفت طرح این نوع ساختمان‌ها به نوعی در ساختمان‌هایی که امروزه بنا می‌شوند تا حدودی تأثیرگذار است. اگرچه با گذشت زمان و سالیان طولانی تا حدودی برخی ویژگی‌های فرهنگی این اقوام از جمله شیوه‌های معیشتی و جنسیتی این اقوام در حال کمرنگ شدن است اما برخی از این ویژگی‌ها و شاخص‌های فرهنگی اقوام مذکور را می‌توان نمونه‌ای از هنر ساخت کالبد بنا این محدوده به شمار آورد. با مرور تحقیقات و مطالعات نظام‌مند اسنادی و همچنین مشاهدات و مصاحبه‌های انجام شده با متخصصان و افراد بومی دو قوم کرمانج و ترکمن در رابطه با ویژگی‌های قومی و تأثیر آن بر کالبد ساختمان‌های عمومی و خانه‌های قدیمی بجنورد، می‌توان پایه شکل‌گیری طراحی کالبد بناها را با توجه به نقش چشمگیر ویژگی‌هایی هم چون ویژگی‌های جنسیتی، حریم و محرمیت و ویژگی‌های معیشتی هر قوم بیان نمود. این شاخص‌ها توانسته تأثیرات خود را بر کالبد بناهای این منطقه بگذارند.

همچنین به این نکته می‌توان اشاره کرد که بازخوانی ویژگی‌های فرهنگی این اقوام در معماری سنتی آنان می‌تواند زمینه‌ای برای به کارگیری روش‌ها و جزئیات ساخت مسکن جدید در این منطقه به شمار آورد. محرمیت به عنوان یکی از شاخص‌های مورد بررسی در این پژوهش از اصول اساسی حاکم بر مناسبات و تعاملات میان افراد در هر قوم است که تأثیرات آن در ساختار کالبدی معماری سنتی در این اقوام غیر قابل کتمان است و معماری به عنوان کالبد اندیشه همواره ابزاری برای بروز نگرش و اندیشه‌های هر قوم است. شکل‌گیری اندرونی‌ها و بیرونی‌ها، درونگرایی و مرکزگرایی همه نشأت گرفته از اصول جهان‌بینی مردم هر قوم و ملتی بوده است و حفظ محرمیت و سلسله مراتب در فضاهای خصوصی در معماری هر قوم کاملاً به چشم می‌خورد. اهمیت محرمیت و حفظ حرمت در نگرش‌های قوم کرمانج موجب شده بود که برای مردان و زنان، دو کوبه جداگانه و با شکل‌های معین بر روی لنگه‌های در نصب گردد. کوبه‌ای که صدای بم داشت مختص مردان بود و کوبه‌ای که صدای زیر داشت مختص زنان است و این موضوع در ساختار خانه‌های کرمانج‌ها نمود بیشتری نسبت به خانه‌های اقوام ترکمن دارد. این تمایز سبب می‌شد که ساکنان خانه و به ویژه کسی که برای بازکردن در می‌رفت از صدای کوبه جنس مراجعه‌کننده را

تشخیص داده و برای روبرو شدن با او آمادگی نسبی پیدا کند. در خانه‌های اقوام ترکمن این مورد نمود کمتری داشته و بیشتر تأکید شاخص محرمیت بر موضوع امنیت و آزادی باز می‌گردد که رعایت این اصل در میان اقوام کرمانج شدیدتر از اقوام ترکمن می‌باشد. در اقوام ترکمن حوزه عمومی و خصوصی خانه‌ها کمتر رعایت می‌شده است و بالعکس در اقوام کرمانج این موضوع تأکید بیشتری داشته‌اند. همچنین کالبد معماری بناها در هر دو قوم، تحت تأثیر جنسیت که واجد خاستگاه‌های فرهنگی، محیطی، اجتماعی، آن قوم است شکل گرفته؛ سیمایی که با برونگرایی اقلیمی و درونگرایی فرهنگی همساز با اقلیم و فرهنگ نمایان شده است. در خانه‌های قوم ترکمن فضاهای خصوصی بناها در طول روز می‌توانند با فضای عمومی ترکیب یا تفکیک شوند اما در اقوام کرمانج این موضوع کمتر شهود دارد و تنها در شرایط خاص اتفاق می‌افتد. همچنین در بناهای مسکونی کرمانج‌ها اتاق میهمان در نزدیکی ورودی قرار دارد و میهمان بدون ورود به حریم خصوصی وارد اتاق میهمان می‌شود اما در اقوام ترکمن این عرصه‌ها هم پیوندی بیشتری با یکدیگر دارند. همچنین در زمینه شیوه‌های معیشتی تفاوت‌های بارزی بین دو قوم وجود دارد. همکاری زنان و مردان در اقوام ترکمن در تامین معیشت اصولاً از نوع همبستگی و تعاملی می‌باشد که اثرات آن در کالبد بنا به گونه‌ای است که منجر به کاهش حصارهای جنسیتی در درون و بیرون کالبد بناهای مسکونی می‌گردد و نمونه بارز آن ایوان است که عنصر ارتباطی فضاهای خصوصی و عمومی است و مهمان‌خانه نیز در ارتباط مستقیم با عرصه‌های عمومی است که در نتیجه کاهش نقش و محدودیت‌های جنسیتی و کمرنگ شدن موضوع محرمیت می‌باشد. در اقوام کرمانج کارخانگی مختص زنان است و عرصه‌های عمومی منحصر به مردان و به نوعی شیوه معیشتی تک جنسیتی یا تفکیک جنسیتی را می‌توان مشاهده کرد که نمود آن در کالبد بناهای مسکونی نیز مشهود است و منجر به جدایی فضاهای خصوصی از عمومی می‌گردد، همچون نشیمن خصوصی که ارتباط غیرمستقیم با عرصه خارجی دارد و بحث ویژگی‌ها و نقش‌های جنسیتی در آن پر رنگ‌تر و محرمیت نیز کاملاً نمایان است.

منابع:

انصاری مود، محمدحسین؛ معصومی، سعید. (۱۳۸۹). «در جستجوی هویت شهری بجنورد، گونه‌شناسی خانه‌های مسکونی در بجنورد»، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان خراسان شمالی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری ایران.

خاک‌پور، مژگان و همکاران. (۱۳۹۴). «ویژگی‌های اجتماعی- فرهنگی مسکن بومی؛ مسکن و محیط روستا». شماره ۱۴۹؛ صص ۱۴-۳.

خاک‌پور، مژگان؛ عشقی صنعتی، حسام. (۱۳۹۲). «بررسی اثرگذاری عوامل اجتماعی و فرهنگی بر بافت کالبدی روستای گیلان»، فصلنامه مسکن و محیط روستا، ش ۱۴۸، صص ۲۲-۳.

رستم‌زاده، یاور؛ ایلکا، شهاب. (۱۳۹۱). «اقلیم، طبیعت و معماری مسکن: پژوهشی در نحوه ساخت و اجرای مسکن روستایی ترکمن با تاکید بر تام‌های ترکمنی گمیشان»، فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، ش ۲، صص ۱۳۳-۱۴۶

سیفیان، محمدکاظم؛ محمودی، محمدرضا. (۱۳۸۶). «محرمیت در معماری سنتی ایران»، نشریه هویت شهر، شماره ۱، صص ۱۵-۳.

گروت، ل؛ د. وانگ. (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق در معماری، تهران: سروش دانش

للحج، رفیعه؛ موسوی، میرسعید. (۱۳۹۳). «نگرش روانشناختی به نقش جنسیت در قابلیت های ادراک فضای معماری»، نگرش روانشناختی به نقش جنسیت در قابلیت های ادراک فضای معماری، ش ۲، صص ۹۲-۸۵.

مداحی، سید مهدی و همکاران. (۱۳۹۵). «بررسی نقش ایوان در معماری مسکونی روستایی (نمونه موردی مسکن ترکمن های خراسان شمالی)»، مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد، ش ۱، ۱-۱۰.

معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۵). سیری در مبانی نظری معماری، تهران: انتشارات سروش دانش.

معماریان، غلامحسین و همکاران. (۱۳۸۹)، «تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، شماره ۲، صص ۲۵-۱.